

обеспечивающие процессы самопознания и самоизменения при работе групп АСПО, это процессы позитивной дезинтеграции и вторичной интеграции личностной структуры субъекта.

Ключевые слова: самопсихокоррекция, самоанализ, социально-перцептивный интеллект, активное социально-психологическое обучение.

©2011 р.

Я. М. Бугерко (м. Ялта)

КУЛЬТИВУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЯК ПРИНЦИП САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Стрімкі соціально-економічні зміни нашого суспільства, трансформація цінностей та орієнтирів започаткували нові виміри психічної культури особистості. У Національній доктрині розвитку освіти в Україні підкреслюється важливість формування у молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості [7, с. 2]. Тому актуальною постає потреба розвитку рефлексивно-творчого потенціалу особистості, культивування рефлексії як постійно діючої системи самоорганізації внутрішньої активності людини, розвиток її рефлексивних здібностей.

Аналіз останніх публікацій. Проблемі саморозвитку особистості у психології присвячено немало досліджень. Її теоретико-методологічний розгляд здійснювали як вітчизняні вчені, зокрема І. Бех, Б. Вульфів, О. Газман, Г. Звенигородська, В. Зінченко, О. Киричук, Б. Кобзар, Л. Кулікова, А. Меренков, М. Ценко та ін., так і зарубіжні автори, такі як Р. Бернс, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс. Психологічні аспекти проблеми саморозвитку особистості знайшли своє втілення в працях В. Бітянова, С. Максименка, Б. Мастерова, Г. Цукерман. Варто відмітити дослідження таких важливих аспектів зазначеної проблеми як природно-рефлексивна технологія саморозвитку особистості (роботи К. Вазіної), екологічний підхід до особистісного саморозвитку студентської молоді (дослідження В. Григорьєвої), вивчення та розробка технологій саморозвитку школярів (праці В. Селевка), розробка проблем теорії і практики професійного саморозвитку вчителя В. Сластьонін, Н. Чинкіна), розгляд рефлексивно-перцептивних здібностей педагога як один з факторів професійного саморозвитку та підвищення продуктивності педагогічної діяльності (А. Реан, Я. Коломінський) та низку інших досліджень.

Дослідження рефлексивної проблематики присвячені в основному теоретичним та експериментальним вивченням сутності, генезису, видів рефлексії професійної діяльності людини. Існує низка прикладних досліджень, які розкривають механізми здійснення рефлексії в різних видах діяльності. Значна увага приділяється вивченню системної рефлексії, яка стимулює процес творчого саморозвитку особистості вчителя [3, с.5]. В дослідженнях психолого-педагогічного напрямку рефлексія розглядається у парадигмі професійно-педагогічних здібностей (М. О. Амінов, Н. В. Кузьміна, О. С. Михайлова та інші). Рефлексивний компонент презентований у структурах педагогічних здібностей, розроблених такими авторитетними дослідниками як Ф. М. Гоноболін, В. А. Крутецький, Н. В. Кузьміна та ін. Він не лише є наявним в усіх цих структурах, а й входить до складу більшості цих здібностей (комунікативних, організаційних, академічних тощо) [12, с.7]. Однак на сьогодні немає досліджень, які б вияснили сутність і структуру самих

рефлексивних здібностей, виявили глибинні механізми рефлексивної саморегуляції особистості.

Виділення невирішених раніше складових загальної проблеми. У більшості досліджень рефлексивність трактується як особлива властивість, атрибут чи риса людської психіки, виділяються окремі її компоненти, такі як відстороненість, позитивна дисоціація, гностична компетентність, артикульованість, лабільність, оригінальність, критичність, когнітивність [8, с.30]. Однак практично немає категоріальних розробок рефлексивної проблематики саме у форматі класичної теорії психічних властивостей та здібностей. Окремі дослідження стосуються вивчення рефлексивно-перцептивних здібностей (Н. С. Лейтес, А. О. Реан, Я. Л. Коломінський та ін), розгляду рефлексії як важливої складової педагогічних здібностей особистості (Т. М. Яблонська), аналізу структури рефлексії як загальної здібності (І. Л. Пономаренко). Разом з тим залишається не достатньо розробленою проблема ролі рефлексії та рефлексивних здібностей в процесі саморозвитку особистості, виявлення та аналіз психологічних умов, що сприяють ефективній реалізації даного процесу, дослідження ефективності засобів розвитку навичок рефлексивної діяльності.

Формулювання цілей статі (постановка завдання). На основі вивчення рефлексивних компонентів саморозвитку особистості

1) розкрити особливості саморозвитку як нададаптивної функції психіки на буттєвому, рефлексивному та духовному рівнях, виявити їх взаємозв'язок з розвитком структурних компонентів рефлексії;

2) дослідити умови виникнення і функціонування рефлексивної здатності, показати зв'язок початку функціонування рефлексивних процесів із внутрішньою готовністю людини до саморозвитку;

3) означити етапність розвитку рефлексивних здібностей особистості.

Виклад основного матеріалу. Психіка людини є функціональним утворенням, яке забезпечує виживання в мінливих обставинах і виконує як функції адаптації, так і функцію нададаптивного саморозвитку. Функціонування її відбувається у вигляді трьох потоків: буттєвого (онтичного), рефлексивного (гностичного) і духовного (аксичного – у вузькому значенні цього терміна) [5, с.62].

Якщо розглядати перший ступінь, то саморозвиток можна представити певним способом реагування людини на вплив середовища та внутрішні зміни (самозміни) особистості внаслідок дії власних протиріч. Саме у буттєвому потоці закладається Я-ідентичність (психоонтичний ступінь розвитку) та базова особистість спільноти (психоментальний ступінь розвитку), яка вкорінена у буття безсвідомими стереотипами культури. Вивчення себе як частини природи (через виявлення своїх біологічних особливостей і потреб), розуміння себе як частини соціуму, усвідомлення морального та духовного феномену людства і себе, як його представника стає можливим завдяки такій системно-синергійній властивості психіки людини як рефлексія. Складовими елементами її є рефлексивна схильність, рефлексивна установка, рефлексивна активність та рефлексивна здатність [1, с.47]. На першому потоці буття – онтичному, починають активно функціонувати перші два компоненти рефлексії – рефлексивна схильність як пошукове спрямування свідомості людини до оволодіння власним пізнанням та рефлексивна установка – готовність особистості до осмислення передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності.

Завдяки зазначеним компонентам рефлексії людина здатна впливати на свої психічні особливості, компенсувати свої недоліки, коригувати їх дію в потрібному напрямку, пристосовувати природні нахили до соціальних норм поведінки. Від-

свобода, незалежність людини від природи, потенційна здатність до саморегуляції якраз і є однією із найважливіших характеристик людської особистості.

Процес переходу свідомості із світу, який пізнається у відчуттях, уявленнях про них самих до осмислення передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності має стійкий і цілеспрямований характер. Визначальну роль в організації і регуляції такої діяльності свідомості відіграє *рефлексивна установка*, тобто готовність до послідовного та інтенсивного осмислення ситуації на основі наявного досвіду суб'єкта. Вона визначає схильність людини діяти певним чином у визначеному напрямку. Основні компоненти установки – інформаційний (усвідомлення особистісних смислів, знань, норм, цінностей, які становлять певний образ того, до чого людина прагне), емоційно-оцінковий (ціннісно-експресивне ставлення до значимих об'єктів), поведінковий (готовність діяти стосовно об'єкта, який має особистісний смисл) та конструктивно-креативний (інтуїтивний вибір найоптимальнішого шляху досягнення цілі, що приводить до розкриття творчого потенціалу особистості) [1, с.48].

У рефлексивному потоці особистість постає «як місце в соціальних стосунках та як Я-концепція» [5, с.72]. Рефлексивний потік психіки зорієнтований на парадигмальну картину світу і когнітивну Я-концепцію особистості. Конфлікт між несвідомим буттєвим потоком психіки і свідомим рефлексивним потоком може розв'язуватися як психопатологією, так і саморозвитком особистості, котрий є побічним продуктом духовного її розвитку. Тут саморозвиток можна представити як усвідомлений і керований особистістю процес, в результаті якого відбувається досконалення фізичних, розумових і моральних потенцій людини, розгортання її індивідуальності.

Розвиток у рефлексивному потоці здійснює воля як здатність породжувати діяльність з міркування; в переломних переживаннях вона одержує додаткові ідеї та ідеали від провідного смислу в ієрархії через дискретне вольове зусилля. У рефлексивній діяльності людської психіки активний розвиток одержує третій компонент рефлексії – *рефлексивна активність* – внутрішній процес подолання неузгодженості між наявним образом і його моделлю. Завдяки їй стає можливим саморозвиток як трансформація Я-самості, яка примножує можливості спонтанного, творчого породження життєвих актів над ситуацію, над норму, в зоні ризику і персональної відповідальності.

На думку окремих дослідників (В. І. Слободчиков, Ф. Є. Василюк, Л. Д. Деміна та ін.) процеси саморозвитку особистості пов'язані із конфліктністю наявного в суб'єкта досвіду і реальних умов середовища. Саме внутрішні неузгодженості у свідомості породжують і стимулюють роботу рефлексії. Це, зі свого боку, посилює й активізує суперечливі моменти свідомості і не дає процесам самосвідомості зноважитись і затихнути. Отож рефлексивна активність виникає там, де починається відхилення від попереднього взірця. Тоді вона блокує неефективні форми активності і відкриває можливість продуктивним способом діяльності.

Духовно-смісловий розвиток людини визначається мірою переживання непосредності контакту з надособистісними вартостями, привласненими і трансформованими у смисли, які вибудовуються в характерну для конкретної особистості ієрархію. Тут саморозвиток особистості можна розглядати як інтеграцію соціального і особистісного, зовнішніх і внутрішніх чинників, мета взаємодії яких полягає у поступовому, вільному сходженні людини до ідеалу. Реалізація означеного процесу у значній мірі визначається рівнем розвитку *рефлексивних функцій* людини.

Здатність керувати власною активністю відповідно до особистісних цінностей і смислів, формувати свою позицію, ставлення до життя, свідчить про сформованість в особистості рефлексивної *здатності*, яка ніби "призупиняє, перериває безперервний процес життя і виводить людину подумки за його межі" [11, с.348]. Ця здатність дозволяє людині виявити діапазон свого знання і незнання, спричинює виникнення системно-якісних новоутворень у їх внутрішньому світі, істотно підвищує її духовні можливості. Розвиток рефлексивної здатності людини передбачає проходження таких етапів: 1 – *виникнення потреби* в ефективній організації своєї мислєдіяльності, вироблення внутрішніх регуляторних схем, 2 – *рефлексивна регуляція* мислєннєвої діяльності через критичне осмислення наявних даних і обґрунтування необхідності застосування нових дій. 3 – *переосмислення* досягнень своєї мислєдіяльності, застосування гіпотез, моделей, ідеалізацій, 4 – *збагачення* суб'єкта рефлексії шляхом виявлення концептуальних структур більш високого порядку узагальнення.

У більшості соціально-психологічних досліджень поняття «здібності» і «рефлексія» розглядаються окремо. У форматі рефлексивної психології (Н. Г. Алексєєв, І. С. Ладенко, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов) існує особливий психологічний напрямок – гуманістично-рефлексивна психологія співтворчості, де зроблена спроба осягнути специфіку розвитку і реалізації феноменів вищого рівня психіки людини – її рефлексивно-інноваційних можливостей (І. М. Семенов, С. Ю. Степанов), рефлексивно-творчого потенціалу (С. Ю. Степанов, Є. З. Кремер), творчої унікальності людини (О. П. Варламова), життєтворчості (А. С. Сухоруков), співтворчості (А. В. Овсянніков), професійної самореалізації (С. Н. Маслов, О. А. Поліщук, Н. Б. Ковальова).

Через певні розбіжності у трактуванні різними авторами змісту рефлексивного компоненту та його місця в структурі здібностей постає проблема, насамперед, його концептуального визначення. Один з підходів у розв'язанні цієї проблеми полягає у визначенні рефлексивного компонента як окремого блоку здібностей, пов'язаних з іншими системою зв'язків (Н. В. Кузьміна, О. С. Михайлова), інший – з визначенням рефлексивного компоненту як рівня (модуля) педагогічних здібностей (М. О. Амінов).

На основі аналізу основних положень як загальної теорії здібностей (Б. М. Теплов, С. Л. Рубінштейн, К. К. Платонов, С. Л. Виготський, В. М. М'ясищєв, Г. С. Костюк), так і різних підходів до визначення рефлексивного компоненту в структурі педагогічних здібностей, Т. М. Яблонська формулює авторську концепцію згідно з якою цей компонент термінологічно визначається як *здатність до рефлексії*. Здатність до рефлексії як потенційна можливість, спроможність виконання рефлексивної діяльності виступає своєрідним психологічним утворенням на межі задатків та здібностей, включається у більш складні та інтегровані утворення – здібності. В той же час, сама ця здатність є складним утворенням. Вона включає такі компоненти, як 1) інтелектуальний (певний достатній рівень мислєннєвих операцій, необхідний для функціонування рефлексії), 2) екзистенційно-практичний (наявний досвід індивіда рефлексивні знання, вміння), 3) мотиваційний (мотивація самопізнання, самореалізації) [12, с.7].

Роботи, в яких рефлексивність розглядається як здатність, можна розділити на два напрями: 1) рефлексивні процеси включаються в склад інтелекту (А. В. Карпов, С. В. Михайлова), 2) вказується на самостійність функціонування цих процесів (С. В. Кондратьєва, І. М. Семенов, Г. П. Щєдровицький). Так, зокрема А. В. Карпов визначає здатність до рефлексії як уміння реконструювати і аналізувати план побудови власної або чужої думки, уміння виділяти в цьому плані його складові структури, а потім, об'єктивувачи їх, опрацьовувати відповідно до поставлених

цілей. На думку І. М. Семенова, рефлексивні здібності – це здатність суб'єкта здійснювати рефлексію стосовно різних видів і сфер власної активності, професійної діяльності і соціальної практики. Рефлексивні здібності включають здатність аналізувати і оцінювати образ свого Я, власні знання про діяльність і способи її здійснення, розуміння себе і можливості регулювати власну поведінку і діяльність, здатність до аналізу своїх уявлень, розуміння причин вчинків як своїх, так і співрозмовника, здатність встати в позицію співбесідника і з його точки зору побачити і оцінити себе [6, с.5].

Зазвичай рефлексивність не включається в загальну структуру здібностей, хоча існує низка досліджень, в яких вона, як видно з наведеного вище, називається рефлексивною здатністю. У форматі концепції рефлексивно-перцептивних здібностей Н. С. Лейтес, А. О. Реан, Я. Л. Коломінський виділяють рефлексивно-перцептивні уміння і навички. Н. Г. Гаранян і А. Б. Холмогорова визначають рефлексивність як здатність до саморозуміння через наявність в образі Я диференційованих психологічних характеристик. В. І. Гінецинський визначає рефлексивність як «здатність (властивість, атрибут) психіки відображати в собі свої власні стани» [пос. на 8, с.23]. М. О. Холодна виділяє метакогнітивні здібності, які будучи основою інтелектуальної рефлексії, допускають можливість довільного управління суб'єктом своїми когнітивними ресурсами.

І. Л. Пономаренко, виходячи із ідентичності структур загальних здібностей та рефлексивності (попри відмінність елементів, які входять в них), розглядає рефлексивність як загальну здібність. При цьому рефлексивність, так само як інші загальні здібності, наприклад, спостережливість або научуваність складається з двох компонентів – мотиваційного і інструментального. Аналізуючи погляди С. Л. Рубінштейна на природу психічних здібностей, зіставлення К. К. Платоновим здібностей та властивостей особистості, зазначена дослідниця відмічає, що рефлексивність може бути включена в класифікацію як складна загальна здатність. Це підтверджує і виділення етапів і механізмів рефлексивності (що є характерним для комплексної властивості або складної здібності особистості). Ще одним підтвердженням правомірності тлумачення рефлексивності як загальної здібності, на думку І. Л. Пономаренко, є виділені і описані її види, як, наприклад, інтелектуальна і особистісна, тобто, здатність до рефлексії визначає успішність різних видів діяльності.

У відповідності з принципом ієрархічності, прийнятому в системному підході, дослідниця не лише означила місце рефлексивних здібностей в структурі особистості, але також описала їх структуру. Вона виділила в структурі рефлексивності як складної здатності низку компонентів, зокрема, відстороненість – здатність до відчуження від ситуації (можливість зупинитися, не допускати чисто емоційного реагування); позитивну дисоціацію – здатність побачити себе зі сторони, «бути розділеним на об'єкт спостереження і суб'єкта, який спостерігає; гностичну компетентність – «багаж» знань, які відповідають проблемній ситуації; етикульованість – здатність швидко актуалізувати найбільш адекватні проблемній ситуації фрагменти знань, лабільність – здатність висувати альтернативні гіпотези, оригінальність – здатність знаходити нестандартні розв'язки, діяти не стереотипно, критичність – вміння раціонально прогнозувати міру здійснення різних варіантів вирішення проблеми, когнітивність – переважання когнітивного компонента в прийнятому рішенні стосовно проблемної ситуації.

Із зазначеного видно, що попри достатньо велику кількість розробок з проблематики здібностей, в психолого-педагогічній літературі не має їх єдиного розуміння. Однак однозначним є твердження про те, що саме наявність у людини цієї

якісної характеристики не тільки виділяє її серед усіх інших живих істот, а й забезпечує специфічну особливість і винятковість людської психіки. Л. С. Рубінштейн виділяв два основних способи існування людини. Перший – життя, яке не виходить за межі буденних безпосередніх зв'язків, другий (рефлексивний) – характеризується появою власне внутрішньої рефлексії [11, с. 256].

Можливість здійснення рефлексії пов'язана із внутрішньою готовністю людини до розвитку. Дослідники Т. В. Комар, Т. В. Разіна, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв вважають *пусковим механізмом рефлексії* існування певної проблемно-конфліктної ситуації або нерозв'язаного на діяльнісному рівні протиріччя. Інші науковці – І. О. Котик, О. Б. Старовойтенко, співвідносять початок функціонування рефлексивних процесів з вираженою потребою людини у пізнавальній активності, аналізі самої себе, а відтак – з пошуковою спрямованістю поведінки. І. Караліотас вказує на суб'єктну активність у трьох типах ситуацій, які активізують рефлексивні процеси – невизначеність умов, ситуативні перешкоди і несподіваний для людини розвиток ситуації [13].

Після того, як потреба в рефлексії виникла, відбувається певна внутрішня робота: переосмислюється раніше одержаний досвід і розширюються межі його розуміння, людина стає більш сприйнятливою до різних аспектів нової інформації. Як результат – актуалізується суперечність між певним ідеальним мисленнєвим конструктом й усвідомлено-наявним досвідом особистості. Для подальшого розгортання рефлексії потрібне певне особистісне зусилля. При цьому можливі два його формовияви завдяки довільній або імпульсивній рефлексії. Першу, на думку Т. В. Разіної, можна визначити як *рефлексивну дію*, котра виникає в результаті внутрішнього наказу чи бажання; характерна її ознака – контроль початкового перебігу рефлексивних процесів. Для такого довільного запуску рефлексії людина, звичайно, повинна мати потребу, мотив, а, окрім того, усвідомлення спроможності це зробити. Друга, *імпульсивна рефлексія*, виникає при безпосередньому зіткненні з перешкодою чи проблемою, за якого діяти за старим взірцем стає неможливим [9, с. 250].

Подальший процес рефлексування можна зобразити як динамічно-діяльнісну організацію рефлексивної саморегуляції діяльності людини. Виділимо такі її складові: як *рефлексивна дія* як внутрішня логіка здійснення рефлексивного мінідіяння; *рефлексивний процес* як синтез та інтегральна дія сукупності інших процесів; *рефлексія* як механізм розвитку і регуляції конкретної упредметненої діяльності та *діяльнісне рефлексування* як реальна основа регуляції будь-якої діяльності й учинке [2, с.31].

Для пояснення особливостей рефлексивної саморегуляції А. В. Карпов використовує поняття регулятивного інваріанта – системи процесів, потрібних достатніх для породження, організації і регуляції деякого цілісного поведінкового (діяльнісного) акту. При цьому в хронологічному порядку одержується така послідовність: 1) цілеутворення, 2) антиципація майбутніх результатів, 3) ухвалення рішення про способи і засоби діяльності, 4) прогнозування можливих змін умов діяльності, своїх дій, їх результатів, 5) планування діяльності (що охоплює кілька можливих сценаріїв, варіантів її розгортання), 6) програмування діяльності (що припускає вибір уже якогось одного варіанту дій, його тимчасову організацію), 7) власне виконання, 8) контроль виконання (поточний і завершальний), 9) самоконтроль (поточний і результативний), 10) корекція за допомогою звірки реальних отриманих результатів з ідеальною метою й антиципованими результатами [4, с.94].

Особливістю інваріанта є замкнутий цикл дії: за допомогою зворотного зв'язку результати поточного контролю постійно співставляються із початковими цілями та

прогнозованими результатами діяльності і коректуються за компенсуючим, або трансформуючим типом. Різноаспектність інтегральних процесів у складі рефлексії сприяє спрямованості останньої як на вирішення конкретно регулятивних завдань, так і завдань організації внутрішньої діяльності та саморегуляції.

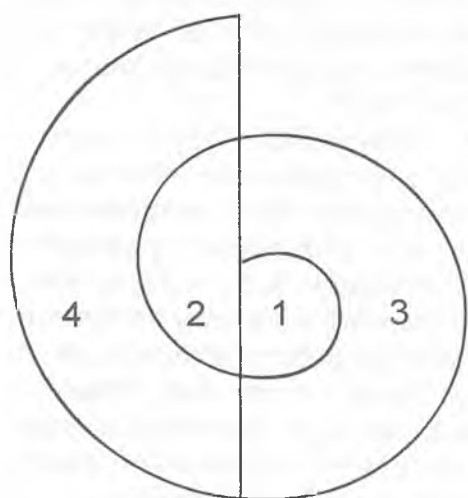
Експериментально встановлений факт значної інтенсифікації руху-поступу думки на рефлексивному рівні безпосередньо перед знаходженням принципу і засобів рішення. Коли діяльність індивіда протікає неуспішно, його мисленнєвий пошук спрямовується на критичне осмислення причин своїх утруднень, предметом самоаналізу стають умови та засоби власної діяльності, причому такої, яка фактично вже здійснена, і водночас тієї, яку треба здійснити для успішного розв'язку проблеми. В мисленні розгортається процес концептуалізації, реконструкції схем власних дій, їх аналізу стосовно адекватності вимог завдання. Вже сама постановка задачі є результатом усвідомлення й аналізу реальної проблемної ситуації, яка виникає через розходження потреб і можливостей суб'єкта. Після первинного осмислення змісту задачі, яке породжує різні інтелектуальні та особистісні суперечності під час мисленнєвого пошуку, відбувається радикальне переосмислення, рефлексія суб'єктом проблемно-критичної ситуації в цілому і перехід неявного знання в явне, формалізоване і логічно розчленоване.

На початковому етапі рефлексивного пошуку людина будує вихідну гіпотетичну схему, подумки "прокручує" різні можливості і допущення, вибирає робочу гіпотезу. Коли схема розв'язку побудована, то характер регуляції мисленнєвих дій змінюється: суб'єкт контролює свої виконавчі дії, оцінює перебіг і результати власної мислєдіяльності. Така регуляція потребує певного рівня розвитку рефлексії.

Традиційне навчання спрямоване на розвиток у школярів лише першого рівня рефлексії – здатності відображати і контролювати окремі свої виконавчі дії, які реалізуються за готовим стандартом, трафаретом. Учень прагне знайти відповідь через зовнішнє (щодо вимог завдання) використання готових засобів, знань і прийомів. При цьому здійснюється репродуктивна позиція безпосереднього руху від деяких предметних засад до знаходження відповіді, однак самі ці засади, здебільшого, не усвідомлюються і не є предметом спеціальної діяльності. При неуспішних діях учень не вміє оцінити їх інструментально, тобто як засоби досягнення суб'єктної мети, а також зробити предметом аналізу невдачі, відмовитися від визначеної схеми розв'язку проблеми і перейти на вищий рівень самоаналізу і рефлексивного контролю.

Постановка і розв'язування учнями під керівництвом учителя творчих чи нестандартних задач спричинює виникнення провідних джерел і форм проблемності, змінює соціально-психологічний зміст характеру взаємодії учасників навчання. Успішність діяльності особистості залежить від того, якою мірою вона у змозі проаналізувати зміст проблемної ситуації та структуру власних дій. Для цього потрібно виявити істотні зв'язки між особливостями завдання і наявним взірцем способу дії, знайти принцип його побудови і, виходячи з нього, сконструювати адекватний задачі новий спосіб. Відтак об'єктом контролю тут є принцип побудови способу дії, тобто "спосіб побудови способів" [10, с. 53].

Для вирішення різнопланових життєвих завдань людині часто потрібно не просто застосувати вже готовий, відомий їй спосіб дії, а перебудувати і "перевести" його на рівень всезагальності. Це можливо завдяки якісно новому виду контролю – рефлексивному (рис. 1).



- 1 – усвідомлення і перегляд актуалізованих неправильних засобів пошуку рішення
- 2 – аналіз закономірних відношень між умовами задачі і наявним взірцем з наступним знаходженням принципу побудови способу дії
- 3 – принципова перебудова наявного способу дії, “програвання” і апробування його у внутрішньому плані
- 4 – перехід на рівень всезагальності, формування узагальненого способу дії

Рис. 1. Рефлексивний контроль як механізм пошуку і побудови нового способу дії

Особливість *рефлексивного контролю* полягає в тому, що він спрямовується не на результат дії, а на спосіб її здійснення, аналіз її засад. Постановка різнопланових задач створює необхідні передумови для розгортання “квазідослідницької” діяльності особистості, під час якої вона повинна вирішити два основні завдання. Перш за все – правильно оцінити ситуацію, встановити невідповідність раніше засвоєних способів дії фактичним умовам її здійснення. Це стає можливим у ситуації розуміння суб’єктом об’єктивних засад привласнених способів дії і прослідковування відповідності цих засад і реальних умов запропонованій задачі. Результатом такої рефлексивної оцінки ситуації, яка опирається на контроль власних дій, є не тільки усвідомлення факту недостатності наявних способів дії, а й причин цієї недостатності. Як наслідок такої внутрішньої роботи: розуміння людиною потреби перебудувати вже відомі їй способи дії, сконструювати принципово новий спосіб, придатний для даних конкретних обставин. Змінюючи і зіставляючи різні умови дії та їх результати, суб’єкт ніби нащупує найбільш адекватну задачі дію.

Після того, як спосіб дії перебудовується, настає другий важливий етап функціонування рефлексивного контролю – проєкція зміненого способу на нові умови, апробування і перевірка того, наскільки він їм відповідає. Саме у процесі такого апробування чи неодноразового спроектування оновленого способу дії на видозмінені умови відбувається перевід його на рівень всезагальності, збагачення суб’єкта рефлексії структурами вищого порядку узагальнення [6, с.51]. Особливість рефлексивного контролю полягає не лише в тому, що він сприяє продуктивності інтелектуальної діяльності людини, визначає напрям дії самоконтролю та самопізнання. Найголовніше те, що створюються нові можливості для саморозвитку особистістю самої себе як цілості, головню завдяки збагаченню психосфери людини внутрішніми еталонами самопобудови, які виникають в процесі подолання проблемно-критичних ситуацій.

Становлення особистості відбувається не в будь-якому діянні, а в нормативно напруженій діяльності, котра вимагає ініціативи, активності, персональної участі кожного у процесі привласнення цінностей культури. Традиційно таке привласнення полягає у поступальному поєднанні особистісного досвіду людини з соціальним досвідом, який відображається і закріплюється у взірцях мистецтва і науков...

поняттях, що поступово розчленовуються у свідомості, конкретизуються, збагачуються змістом. Окрім того, психосоціальний розвиток особистості здійснюється через поетапне занурення у соціально-культурний зміст одержаного масиву знання при одночасному розгортанні тенденції до внутрішнього вивільнення та самореалізації.

Тоді розвиток особистості відбувається у двох аспектах: а) у плані внутрішньої будови за наявними взірцями, коли вона конструює себе, присвоюючи цінності, норми поведінки, способи і форми діяльності, які існують в культурі, та б) у форматі переходу до самовдосконалення, коли вже досягнутий певний особистісний рівень і людина стає здатною розвивати себе і вдосконалювати навколишній світ, перетворюючи чинну культуру та добуваючи щось нове. Значною мірою появі цих можливостей сприяють рефлексивні здібності, які забезпечують особистісне прийняття соціокультурних принципів і норм, осмислення чи переосмислення стереотипів власного досвіду, знань про себе, почуттів, оцінок, думок, ставлень тощо.

Особистість, яка формується, живе у постійно мінливому світі. Тому її розвиток є результатом складного переплетення траєкторій індивідуального психічного розвитку, суспільної діяльності, соціально-історичних особливостей часу і умов, за яких здійснюється життєвий шлях людини. Рефлексивні механізми саморозвитку посилюють потенції особистості до діяльного буття, розширюють її можливості, сприяють свідомій якісній самозміні самої себе, визначають вектор індивідуально-особистісного саморозвитку людини.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

1. Саморозвиток – усвідомлений і керований особистістю процес, в результаті якого відбувається удосконалення фізичних, розумових і моральних потенцій людини, розгортання її індивідуальності. Його можна розглядати як інтеграцію соціального і особистісного, зовнішніх і внутрішніх чинників, мета взаємодії яких полягає у поступовому, вільному сходженні людини до ідеалу. При цьому важлива роль належить рефлексії, завдяки якій відбувається спрямованість на самопізнання, самовпорядкування та самоконтроль над породжуваними життєвими актами, прийняття персональної відповідальності за їх результати.

2. Можливість здійснення рефлексії пов'язана із внутрішньою готовністю людини до розвитку, з вираженою потребою людини у пізнавальній активності, аналізі самої себе, а відтак – з пошуковою спрямованістю поведінки, коли в умовах неуспішної діяльності виникає потреба у зверненні до засад своєї діяльності. Здатність керувати власною активністю відповідно до особистісних цінностей і мислів, формувати свою позицію, ставлення до життя свідчить про сформованість у людини рефлексивних здібностей.

3. Розгортання і активне функціонування рефлексивних здібностей людини починається із виникнення потреби в ефективній організації своєї мислєдіяльності, вироблення внутрішніх регуляторних схем. Рефлексивна регуляція мисленнєвої діяльності завдяки якісно новому виду контролю – рефлексивному, призводить на наступному етапі до переосмислення своїх досягнень, а далі – до збагачення об'єкта рефлексії структурами вищого порядку узагальнень та наповнення психосфери людини внутрішніми еталонами самобудови.

4. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів піднятої проблеми. Потребує подальшого дослідження, опису та інтерпретації екзистенційний аспект рефлексії, пов'язаний із розгортанням процесів самовизначення, осмислення себе і свого шляху, культивуванням власної унікальності. Перспективним є вивчення впливу культури в процесі саморозвитку, зокрема дослідження можливостей впливу

на культурний саморозвиток молоді процесів гуманізації та гуманітаризації освіти, сучасного інформаційного простору, взаємодії загальнолюдських та національних культурних цінностей.

Література

1. Бугерко Я. Процеси розгортання інтелектуальної рефлексії у модульно-розвивальному освітньому циклі / Ярослава Бугерко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 46–53.
2. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Бугерко Ярослава Миколаївна. – Одеса, 2009. – 255 с.
3. Дегтяр Г. О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. О. Дегтяр. – Харків, 2006. – 18 с.
4. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности: [монография] / Анатолий Викторович Карпов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
5. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості / О. Колісник // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 62–77.
6. Курочкина В. Е. Рефлексивные и прогностические способности педагога как психологическое условие его профессионального развития в послевузовском образовании : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / В. Е. Курочкина. – Краснодар, 2008. – 19 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти / Указ Президента України № 347 / 2002. – Київ, 17 квітня 2002 р.
8. Пономаренко І. Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Пономаренко Ірина Львівна. – Одеса, 2003. – 178 с.
9. Разина Т. В. Рефлексия в педагогическом мышлении / Т. В. Разина // Психология профессионального педагогического мышления [под ред. М. М. Кашанова]. – М. : Институт психологии РАН, 2003. – С. 233–282.
10. Романко В. Г. Исследование особенностей рефлексивного контроля / В. Г. Романко // Новые исследования в психологии. – М. : Педагогика. – 1983. – № 1 (28). – С. 52–56.
11. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).
12. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. М. Яблонська. – К., 2000. – 20 с.
13. Brinthanpt J., Lipka R. Developmental differences in self-concept and self-esteem among kindergarten through twelfth grade students // Child study journal. – 1985. – Vol. 15. – P. 207–221.

Резюме. В статті розглядається саморозвиток як осознаний управляемый личностью процесс, ведущая роль в котором принадлежит рефлексивным процессам. Анализируются условия возникновения функционирования рефлексивных возможностей человека начиная от рефлексивной

склонности, установки и до рефлексивной активности и способностей. Показано, что развитие рефлексивных способностей человека создает новые возможности для саморазвития личности, обогащая психосферу человека внутренними эталонами самопостроения и определяя вектор индивидуально личностного саморазвития человека.

Ключевые слова: индивидуально-личностное саморазвитие, рефлексивный контроль, способность к рефлексии, рефлексивна саморегуляция, внутренние регуляторные схемы.

©2011 р.

Л. В. Волошинська (м. Донецьк)

СПЕЦИФІКА ОСНОВНИХ АСПЕКТІВ РЕФЛЕКСІЇ

Постановка проблеми. В останні роки в психології помітно зріс інтерес до вивчення проблеми рефлексії. Це обумовлено насамперед тим значенням, що надається рефлексії в життєдіяльності сучасної людини.

Метою нашого дослідження є вивчення специфіки основних аспектів рефлексії та можливості її використання на практиці. Для досягнення поставленої мети нами вирішується задача: провести аналіз досліджень рефлексії у вітчизняній психології.

Виклад основного матеріалу. Аналіз конкретно-експериментальних робіт, присвячених вивченню рефлексії, показує, що вона досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному й інтелектуальному. При цьому перші два аспекти виділяються в дослідженнях селективних форм діяльності і процесів спілкування, що їх опосередковують, а інші два – в індивідуальних формах прояву мислення і свідомості. Це акцентування дозволяє, з одного боку, розрізняти колективну й індивідуальну форми здійснення рефлексії, а з іншого боку – вказати області психології і суміжних з нею наук, у яких переважно вивчається той або інший аспект рефлексії. Виходячи з цього, розглянемо найбільш розповсюджені визначення рефлексії, що формулюються в контексті проблематики цієї або іншої області психології.

На виявлення специфіки кооперативного аспекту рефлексії спрямовані роботи Г. Алексєєва, В.В. Рубцова, О.О. Тюкова [1984], Г.П. Щедровицького [1974] та ін. Ці дослідження мають пряме відношення до психології управління і проводяться в різних суміжних з нею прикладних науках і областях практики, як педагогіка, проектування, дизайн, ергономіка, спорт. Психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують, зокрема, проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, а головне, кооперації їхніх спільних дій. При цьому рефлексія тлумачиться як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню позицію поєднання неї.

Природно, що при такому підході акцент ставиться на результатах рефлексії, а не на її процесуальних механізмах або на індивідуальних розходженнях у їхньому прояві.

На виявлення специфіки комунікативного аспекту спрямовані переважно соціально-психологічні дослідження Н.І. Гуткіної, І.Е. Берлянд, К.Е. Даніліна, В.В. Петровського, Л.А. Петровської та інших, а також деякі інженерно-психологічні роботи. У них рефлексія розглядається як істотна складова розвинутого спілкування